

פפירוס צאלים 13 ושאלת יכולתן של נשים לגרש את בעליהן בהלכה היהודית הקדומה

Author(s): עדיאל שרמר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ח (תשנ"ח), (סג, חוברת ד), pp. 377-390

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70034902>

Accessed: 01/12/2011 14:26

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

פפירוס צאלים 13 ושאלת יכולתן של נשים לגרש את בעליהן בהלכה היהודית הקדומה*

מאת עדיאל שרמר

א

פרסומו של פפירוס צאלים 13¹ לאחרונה עורר מחדש את שאלת יכולתן של נשים לגרש את בעליהן על פי הנוהג היהודי הקדום. כפי שציינו מהדיריו של השטר, עדה ירדני ויונה גרינפלד, כבר לפני למעלה משלושים שנה הפנה יוסף מיליק את שימת הלב לשטר זה, שאותו הוא תיאר כגט שנתנה אשה לבעלה.² זיהוי זה התבסס על העובדה שבשטר, הפותח בהצהרה של האשה ('שלמצין ברת יהוסף קבשן'), מצוי משפט המזכיר 'גט שבקין ותרין'. צירופן של שתי עובדות אלה יכול ליצור את הרושם, שהמילים 'גט שבקין ותרין' הן למעשה חלק מהצהרתה של האשה, המגרשת את בעלה ונותנת לו גט. בעקבות דבריו של מיליק הלכה ברנדט ברוטן. היא ביקשה להצביע על מקורות נוספים, שיש בהם לדעתה כדי לבסס את ההשערה בדבר קיומו של נוהג יהודי קדום, שלפיו רשאתה היתה אשה לגרש את בעלה.³ מאמרה של ברוטן עורר הדים וויכוח, אך כבר פיצמאיר

* אני מבקש להודות לידידי פרץ סגל, שעמו ליבנתי אחדים מן הרעיונות העולים כאן, על הערותיו החשובות והמועילות ועל הצעת השחזור שתובא להלן בשמו. האחריות לדברים כולה שלי.

1 ראה: ע' ירדני וח' גרינפלד, 'שובר של כתובה – נחל צאלים 13', היהודים בעולם ההלניסטי והרומי – מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, בעריכת א' אופנהיימר, י' גפני וד' שוורץ, ירושלים תשנ"ו, עמ' 197–208; ע' ירדני, תעודות 'נחל צאלים', באר שבע-ירושלים תשנ"ה, עמ' 55–60. השוואת שני הפרסומים מצביעה על זהות כמעט מוחלטת ביניהם ולפיכך אתיחס בהמשך דברי אל הראשון וממנו אצטט. נוסח אחר במקצת של הדברים מצוי בפרסום האנגלי של השטר. ראה: H.M. Cotton & A. Yardeni, *Aramaic, Hebrew and Greek Texts from Nahal Hever and Other Sites with an Appendix Containing Alleged Qumran Texts (The Seiyâl Collection, II)*, *Discoveries in the Judaean Desert*, XXVII, Oxford 1997, pp. 65–70. בניגוד להנחה שרווחה בעבר, בדבר מקורן של התעודות האלה בנחל צאלים, מקובל כיום להניח שמקור התעודות בנחל חבר. לפיכך נוהג לכנותן כעת בהתאם לכך, והשטר הנוכחי נקרא אפוא 'פפירוס חבר 13'.

2 ראה: J.T. Milik, 'Le travail d'édition des manuscrits du Désert de Juda', *Supplements to Vetus Testamentum*, IV (1957), p. 21. P. Benoit, J.T. Milik & R. de Vaux, *Le grottes de Murabba'at, Discoveries in the Judaean Desert*, II, Oxford 1961, p. 108.

3 ראה: B.J. Broton, 'Konnten Frauen im alten Judentum die Scheidung betreiben? Überlegung zu Mk 10, 11–12 und 1 Kor 7, 10–11', *Evangelische Theologie*, XLII

העמיד על קלישותן של הראיות שהביאה ברוטן (וחוקרים אחרים שבאו בעקבותיה) בעניין זה.⁴ מסיבה זו נודעת חשיבות מרובה לזיהוי של השטר שבפפירוס צאלים 13. מהדיריו, ירדני וגרינפלד, ביקשו לדחות את הצעתו של מיליק ותחת זאת לזהותו כ'שובר של כתובה'.⁵ ואולם, אם נקבל את דעתו של מיליק, הרי שתהיה בו ראיה לקיומו של הנוהג האמור במציאות החברתית בת הזמן של יהודי ארץ ישראל.

(1982), pp. 65–80; idem, 'Zur Debatte über das Scheidungsrecht der jüdischen Frau', *ibid.*, XLIII (1983), pp. 466–478. דעה דומה כבר השמיעו קודם לכן (אם כי ללא אזכור דבריו של מיליק) מדונייבסקי ובמל. ראה: J. Modrzejewski, 'Les juifs et le droit hellénistique: divorce et égalité des époux (CPJud. 144)', *Iura*, XII (1961), pp. 162–193; E. Bammel, 'Markus 10, 11 ff. und das jüdische Eherecht', *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft*, LXI (1970), pp. 95–101. חוקרים אחרים שהביעו דעה זו נזכרים אצל: Betz, *The Sermon on the Mount*, Minneapolis 1995, p. 244, n. 358

4 כדבריו: 'The evidence for such a practice in Palestine itself is meager almost nonexistent'; J.A. Fitzmeyer, 'The Matthean Divorce Texts and Some New Palestinian Evidence', *Theological Studies*, XXXVII (1976), p. 205. גם הראיה שמבקשים לעתים להביא מפפירוס יב (Cowley 15) מסופקת ביותר. לשון השטר שם היא: 'מחר [או י]ום אחר תקום [מפ]טחיה בעדה ותאמר שנאת לאסחור בעלי כסף שנאה בראשה תתב על מזונא ותתקל ל[אס]חור ... וכל זי הנעלת בידה תהנפק מן חם עד חוט ותהך [ל]אן זי צבית ולא ידין ולא דב' (= [אם] מחר או יום אחר תקום מפטחיה בעדה ותאמר שנאתי את אסחור בעלי כסף שנאה בראשה תשים על המאזנים ותשקול לאסחור ... וכל אשר הביאה בידה תוציא מקש עד חוט ותלך לה לאן אשר תרצה ואין דין ואין דברים). ראה: ב' פורטן (בהשתתפות ח' גרינפלד), 'יהודים מיב וארמים מסון – תעודות ארמיות עם תרגום, ירושלים תשמ"ה, עמ' 22–26. תנאי מעין זה מצוטט במקומות אחדים בתלמוד הירושלמי, כנוסח מוכר וידוע של תנאי הכלול בשטרני נישואים יהודיים. כך, דרך משל, בירושלמי, כתובות ז ז, לא ע"ג, מסופר: 'מעשה באחד שראו אותו נותן פיו על פיה שלה אתא עובדא קומי רבי יוסי אמר תיפוק בלא פרך, והויין קריביה ערין ... אמר לון ר' מנא: אייתו פרנא, ניקריניה. אייתון פרנא ואשכחון כתוב בגווה: "אין הדא פלגית תסבי [קרי: תסני] להדין פלוני בעלה ולא תצבי בשור פותיה [קרי: בשותפותיה] תהוי נסבה פלגית פרך'" (= ... בא המקרה לפני רבי יוסי, אמר תצא בלא כתובה, והיו קרוביה מערערים ... אמר להם רבי מנא: הביאו כתובתה ונקרא אותה. הביאו כתובתה ומצאו כתוב בתוכה: "אם פלונית זו תשנא את פלוני בעלה ולא תרצה בשותפותו תהא לוקחת מחצית כתובתה" [לתיקוני הנוסח ולפירוש ראה: י"נ אפשטיין, 'הערות לפפירוסים היהודיים-ארמיים מאסואן', מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, בעריכת ע"צ מלמד, א, ירושלים תשמ"ד, עמ' 325–326; ש' ליברמן, הלכות הירושלמי להרמב"ם, ניו-יורק תש"ט, עמ' סא, הערות ר-ש]). כיוצא בו אנו קוראים בירושלמי, כתובות ה י, ל ע"ב (ובמקבילה בירושלמי, בבא בתרא ח ט, טז ע"ג [מהדורת רונטל וליברמן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 105]): 'אמר ר' יוסה: אילין דכתבין "אין שנא אין שנאת", תנאי ממון הוא ותניין קיים. אין כל הכרח להבין שדברים אלה מלמדים על אפשרות שהאשה תגרש את בעלה, אלא רק שהיא תתבע ממנו את פירוק קשר הנישואים. המרחק מתביעה כזו לגירושין שהאשה מגרשת את בעלה הוא גדול מאוד. ראה גם: M.A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, I, Tel Aviv–New York 1980, pp. 312–322; R. Katzoff, 'Legal Commentary', in: N. Lewis, J.C. Greenfield & R. Katzoff, 'Papyrus Yadin 18', *Israel Exploration Journal*, XXXVII (1987), pp. 243–246

5 ראה: ירדני וגרינפלד (לעיל, הערה 1), עמ' 197, הערה 1. וראה להלן.

ואמנם, לאחרונה ביקשה טל אילן לשוב ולזהות את השטר שבפפירוס צאלים 13 כגט. היא רצתה ללמוד ממנו על קיומו של נוהג, שלפיו גם נשים יכולות היו לגרש את בעליהן – בניגוד להלכה היהודית הידועה והמוכרת מתוך ספרות חז"ל.⁶ במסקנה זו מחזיקים עתה גם חנה כותן ואלישע קימרון. במאמר קצר המוקדש לנושא דחו אמנם כותן וקימרון את דעתה של אילן, המזהה את השטר כגט שיבוקין. ואולם, הם הצטרפו לדעה, שניתן ללמוד ממנו על קיומו של נוהג יהודי שונה מהנורמה הידועה מן המקורות התלמודיים, המכיר בלגיטימיות של גירושין שמגרשת אשה את בעלה.⁷ לדעתם, ההנחה בדבר בלעדיותה של ההלכה הרבנית בחברה היהודית בארץ ישראל במאות הראשונות לסה"נ איננה מבוססת, ולפיכך אין לקרוא ולפרש על פיה את השטר העומד לנגד עינינו.⁸

לאור חשיבותו ההלכתית של מעשה הגירושין והשלכותיו האפשריות החמורות, ברור שעל המבקש לטעון כי לצדן של הלכות גירושין המקובלות התקיימה בחברה היהודית (בתקופה זו או אחרת) מערכת הלכתית חלופית, השונה מן ההלכה הרווחת בנקודות מרכזיות ומכריעות, מוטלת החובה לבסס את הצעתו על מקורות ברורים וחד־משמעיים, ולשקול את משמעותה ההיסטורית של הצעתו באופן מלא. לשון אחר: עליו לתת את דעתו לשאלה, כיצד התייחסו אותם חלקים בחברה היהודית שההלכה הרבנית המקובלת שלטה בעולמם לקיומה של המערכת ההלכתית האחרת, והאם העניקו לה הכרה ולגיטימציה.

בניגוד לעניינים שבנוהג, לגירושין יכולות להיות השפעות מרחיקות לכת: על מעמדה האישי של האשה, על אפשרותה להיכנס לקשר נישואים חדש, ועל כשרותם של ילדים שהיא עשויה ללדת בעתיד. על פי ההלכה היהודית, אשה נשואה איננה רשאית כידוע לקיים יחסי מין עם גבר כלשהו שאיננו בן־זוגה החוקי. הפרתו של כלל יסודי זה על ידי אשה עלולה להביא עליה עונש חמור (על פי החוק המקראי – מוות בסקילה) ולגרום שילדים

6 ראה: T. Ilan, 'Notes and Observations on a Newly Published Divorce Bill from the Judaeian Desert', *Harvard Theological Review*, LXXXIX (1996), pp. 195–202 של אילן את לשון השטר ואת דבריהם של מהדיריו גדונה במאמרי: 'Divorce in Papyrus Se'elim 13 Once Again: A Reply to Tal Ilan', *Harvard Theological Review*, XCI (1998), pp. 193–202

7 ראה: H.M. Cotton & E. Qimron, 'XHev/Se ar 13 of 134 or 135 C.E.: A Wife's Renunciation of Claims', *Journal of Jewish Studies*, XLIX (1998), pp. 108–118 גם: H.M. Cotton, 'The Guardian of a Woman (ΕΠΙΤΡΟΠΗ) in the Documents from the Judaeian Desert', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, CXVIII (1997), p. 273, n. 39. במאמרם של כותן וקימרון, שראה אור בעת שמאמרי (לעיל, הערה 6) היה בדפוס, הועלו באופן בלתי תלוי כמה מן ההצעות שנזכרו גם במאמרי. לשם הנוחות יוצגו הצעות אלה בהמשך הדברים כהצעותיהם של כותן וקימרון.

8 שם, עמ' 116. בהקשר זה ראויה לשימת לב ההתאמה בין לשון הגט שנמצא במצדה (פפירוס מורבעת 19), שבו נאמר: 'די אתי רשיא בנפשכי למהך ולמהי אנתא לכלל גבר יהודי די תצבין ונדין] להי לכי מני ספר תרכין וגט שבקיך' (ראה: י' נוה, על חרס וגומא, 'ירושלים תשנ"ב, עמ' 90). לבין לשונה של המשנה, גיטין ט, ג, שבה נאמר (על פי הנוסח שבגוף כתב יד קיפמן, ללא ההשלמות של המגיה בגליליונו): 'גופו של גט: "הרי את מותרת לכל אדם." ר' יודה אומ': "ודן די יהווי לך מיני ספר תירוכין איגרת שיבוקין לימהך להיתנסבה לכל גבר דיתצביין".'

שייוולדו מקשר אסור זה יחשבו ממזרים האסורים לבוא בקהל. טבעי אפוא, שההלכה היהודית תקפיד על הגדרתו המדויקת של מעשה הגירושין ועל גבולותיו המשפטיים, כדי למזער עד כמה שניתן אפשרויות של ספק באשר לתקפותו. ואכן, עיון במקורות התלמודיים המוקדשים לענייני גירושין מלמד, שזה בדיוק הדבר שהעסיק את חכמים. וכך, הם מבקשים להגדיר במדויק את גופה של פעולת הגירושין (משנה, גיטין ט, ג); את הרגע המדויק שבו הוא נכנס לתוקף (כלומר: הרגע המדויק שבו אשה חדלה להיות במעמד של נשואה ועוברת למעמד של גרושה [משנה, גיטין ו, ד]), וכיצד אלה.

העדר הכרה בנורמה 'האחרת' משמעו התייחסות אל נוהג הגירושין שלה כאילו הוא בטל מעיקרו וחסר ערך, וראיית האשה כמי שנותרת במעמדה הקודם כאשת איש. גישה כזו תגרור בעקבותיה התייחסות לכל מי שנולד מקשר נישואים שאליו תיכנס האשה אחרי גירושין 'לא-מוכרים' מעין אלה כאל מי שנולד לאשת איש שקיימה יחסי מין עם גבר זר, דהיינו כאל ממזר. קיומה של מערכת נורמטיבית אחרת של דיני הגירושין, החולקת מיסודה על המערכת המוכרת של ההלכה הרבנית ומתירה לאשה לגרש את בעלה, עלול אפוא להביא לקרע עמוק בחברה, שכן ברור שאלה המחזיקים בהלכה הרבנית לא יישאו לעולם אשה שבמשפחתה נהגו על פי הנוהג האחר.⁹

ספרות חז"ל, המשמרת לעתים מידע על מחלוקות הלכתיות יסודיות – ביניהן גם כמה חריפות מאוד¹⁰ – איננה מעידה, ולו באופן עקיף, על הכרות עם מערכת נורמטיבית שונה של דיני הגירושין, שלפיה יכולות היו נשים לגרש את בעליהן. בלעדיותה של הנורמה המוכרת מן הספרות הרבנית עולה בצורה מפורשת מדבריו של יוספוס. בספרו על פרשת הגירושין שגירשה שלום, בתו של הורדוס, את בעלה קוסגבר, הוא טורח לציין במפורש, שהדבר נעשה 'שלא לפי חוקי היהודים'. שכן אצלנו רשאי [רק] הגבר לעשות זאת... אולם שלום בחרה שלא ללכת בחוקי עמה אלא כשרירות לבה ובטלה את חיי נישואיה.¹¹ אכן,

9 על רקע זה יש להבין את השבח הגדול שקושרים חז"ל לבית שמאי ולבית הלל, ש'אצ"פ שנחלקו בית שמאי כנגד בית הלל בצרות ובאחיות ובספק אשת איש ובגט ישן ובמקדש את האשה בשוה פרוטה והמגרש את האשה ולנה עמו בפונדקי – לא נמנעו בית שמאי לישא נשים מבית הלל ולא בית הלל מבית שמאי' (תוספתא, יבמות א, י [מהדורת ליברמן, ניריורק תשכ"ז, עמ' 3]; ירושלמי, יבמות א ו, ג ע"ב [= ירושלמי, קידושין א א, נח ע"ד]; בבלי, יבמות יד ע"ב. והשווה: משנה, יבמות סוף פ"א [= עדויות ד, ח]; וראה דבריו של ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ו [יבמות], ניריורק תשכ"ז, עמ' 7-8). יושם לב, שהעניינים הנוכחים כאן אינם סתם לקט של מחלוקות הלכתיות בין שני הבתים, אלא הם קשורים כולם בבעיות הלכתיות של המעמד האישי דווקא.

10 כגון המחלוקת המפורסמת על י"ח דבר, שלגביה נאמר ש'תלמידי בית שמאי עמדו להן מלמטה והיו הורגין בתלמידי בית הלל', ש'עמדו עליהן בחרבות וברמחים', ולפיכך 'אותו היום היה קשה לישראל כיום שנעשה בו העגל' (ירושלמי, שבת א ד, ג ע"ג-ע"ד). וכגון המחלוקת בין רבי אלעזר לרבי יוסי בבית הכנסת בטבריה, שבמהלכה 'קרעו ספר תורה בחמתו' (בבלי, יבמות צו ע"ב [והשווה: משנה, עירובין י, י]). וכגון המחלוקת המפורסמת שבין רבן גמליאל לרבי יהושע, שבסופה הורידו את רבן גמליאל מנשיאותו (ירושלמי, ברכות ד א, ז ע"ג-ע"ד; בבלי, ברכות כז ע"ב-כח ע"א).

11 קדמוניות טו, 259-260. כפי שציין פיצמאיר, יוספוס מתייחס למעשה של שלום כבלתי חוקי בעליל. ראה: פיצמאיר (לעיל, הערה 4), עמ' 214, הערה 67.

מקור זה מתעד מקרה שבו נתנה אשה גט לבעלה, אבל השאלה איננה אם נשים יכולות היו, מבחינה פיסית, לכתוב גיטין ולתת אותם לבני זוגן; השאלה היא אם מעשה כזה, לו נעשה, היה זוכה להכרה ולאישור חברתיים.¹² דבריו החד-משמעיים של יוספוס אינם מותירים מקום לאפשרות, שהתשובה לשאלה זו היתה חיובית.

אמנם, רשאי אדם לחשוב שההלכה הרבנית המוכרת מן הספרות התלמודית, ו'חוקי היהודים' שעליהם מדווח יוספוס, אינם משקפים נורמה הלכתית בלעדית בקרב היהודים בארץ ישראל במאות הראשונות לספירה.¹³ ואולם, עדיין במקומה עומדת הסכנה של קרע חברתי בין אלה מבין היהודים שקיבלו את ההלכה הרבנית (יהא מספרם ומשקלם החברתי אשר יהא), לבין אלה שנהגו בהתאם לנורמה ההלכתית השונה, שאותה מבקשים הן אילן והן כותן וקימרון לשחזר מתוך לשונו של פפירוס צאלים 13. אילו היתה קיימת נורמה מעין זו, העדר כל התייחסות בספרות התלמודית אליה ואל ההשלכות החברתיות המסוכנות שקיומה מציב (קרע בתוך העם היהודי) אומר דרשני.¹⁴

עובדה זו מחייבת אותנו להיזהר בבואנו להסיק מלשונו של שטר זה על קיומה של נורמה הלכתית, שלפיה נשים יכולות היו לגרש את בעליהן. אמנם, אין שיקול זה לבדו יכול לגרום לנו לסרב לשמוע את מה שיש לטקסט להשמיע, ואם לשונו של הטקסט חד משמעית עלינו לקבל את העדות העולה ממנו ולא לדבוק בעמדותינו הקיימות. ואולם, עיון חוזר בגופו של הטקסט מלמד, שהפירושים שהציעו לו הן אילן והן כותן וקימרון אינם חד-משמעיים וניתן להעמיד כנגדם גם קריאה אחרת. במאמר זה אני מבקש אפוא לבחון את הקריאות שהציעו אילן מזה, וכותן וקימרון מזה, ולהציע קריאה אחרת של פפירוס צאלים 13. כך נחסוך מאתנו את הצורך להניח קיומה של נורמה הלכתית אחרת בהלכות גירושין, שאיננה מוכרת ממקורות אחרים.

12 לשלום לא היו ילדים מנישואים אלה, ולכן אי אפשר לדעת בוודאות גמורה כיצד היתה מתייחסת אליהם התורה היהודית אילו נולדו.

13 שאלה יסודית זו שנויה, כידוע, במחלוקת בין החוקרים. וראה: י"ל לוי, מעמד החכמים בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים תשמ"ז, עמ' 7-3; C. Hezser, 'Social Fragmentation, Plurality of Opinion, and Nonobservance of Halakha: Rabbis and Community in Late Roman Palestine', *Jewish Studies Quarterly*, I (1993-1994), pp. 234-251. עמדתה של כותן וקימרון זה מובעת במאמרה: H.M. Cotton, 'The Rabbis and the Documents', *The Jews in the Graeco-Roman World*, ed. M. Goodman, Oxford 1998 (forthcoming).

14 כותן וקימרון אינם מתייחסים לבעיה זו (או לעדות העולה מדברי יוספוס) כלל. ואילו אילן מבקשת ליישב את הקושי בעזרת הטענה, שהמקורות העומדים לרשותנו חלקיים ממילא. על כן, לדעתה, אין לראות בהעדר התייחסות לאפשרות שאשה תגרש את בעלה ראיה לאי-קיומה של אפשרות כזו בקרב יהודי ארץ ישראל באותה העת, אלא תקלה בתולדות המסירה של המידע ההיסטורי בלבד (ראה: אילן [לעיל, הערה 6], עמ' 201). לא רק שדבריו המפורשים של יוספוס בנדון (שלא נזכרו במאמרה) אינם תומכים בהלך מחשבתה של אילן, אלא שבהצעתה טמונה התייחסות לגירושין כאילו היו נוהג צדדי או קישוט טקסי גרידא. היא אינה עומדת על המשמעות ההלכתית היסודית של הגירושין, שקשה להניח שהיו חולפים לנגד עיניהם של חז"ל ללא כל התייחסות, אילו היו קיימים בעולם.

ב

כבסיס לדיון שלהלן אציג כאן תחילה את נוסחו של פפירוס צאלים 13, על פי קריאתם ושחזורם של המהדירים:

- 1 בעשרין לסיון שנת תלת לחרת ישראל
- 2 לשם שמעון]ן בר כסבה נ[שי]א ישראל
- 3 [] . . . וי . . . [] . לא איתן לי
- 4 אנה שלמצין ברת יהוסף קבשן
- 5 מן עינגדה עמך אנת אלעזר בר חנני[ה]
- 6 די הוית בעלה מן קדמת דנן ד[י]
- 7 הוא לך מנה גט שבקין ותר[י]
- 8 [מ]לת מדעה ל[א] איתי לי עמך א[נת]
- 9 אלעזר על צבת כל מדעם וקים עלה
- 10 אנה שלמצין כול די על כת[ב]
- 11 שלמצין ברת יהוסף על נפשה שאלה כתב
- 12 מתת ב[ר] שמעון ממרא
- 13 . . . בר שמעון עד
- 14 . משבלה בן שמעון עד

מהדירי השטר, ירדני וגרינפלד, זיהו אותו כאמור כשובר של כתובה. למרבה הצער אין הם מנמקים את זיהוים, אלא רק מסבירים מדוע לדעתם אין לקבל את הצעתו של מיליק, שזוהו שטר גט. לדבריהם: 'קביעת מהות השטר נובעת מהשלמת המילה "די" בשורה 6 ומבטלת את האפשרות שלפנינו גט, כדעתו של מיליק'.¹⁵ האומנם כך הם פני הדברים? האם 'קביעת מהות השטר נובעת מהשלמת המילה "די" בשורה 6'? דומני שדברים אלה מבססים בעיקר את שלילת דעתו של מיליק, אך אין בהם כדי לבסס את הזיהוי שהציעו המהדירים עצמם. ואולם, בשל קיצורם הבולט של הדברים קשה לעמוד על כוונתם,¹⁶ ועל כן אנסה תחילה להבהיר את טיעונם של ירדני וגרינפלד.

15 ראה: ירדני (לעיל, הערה 1), עמ' 55, הערה 1; ירדני וגרינפלד (לעיל, הערה 1), עמ' 197, הערה 1. בנוסח הדברים כפי שהוא מופיע בפרסום השני נפלה טעות דפוס: המילים 'נובעת מהשלמת המלה "די" בשורה 6' חסרות. בנוסח זה טיעונם של המהדירים חסר כל פשר, לא רק מפני שאין בו כל הסבר לקביעת מהות השטר כשובר של כתובה, אלא בעיקר מפני שיש בו הנחת המבוקש; פשיטא שאם אנו מזהים שטר כלשהו כשובר של כתובה, אנו מביעים בכך את דעתנו שאין הוא גט! אין בכך כדי לנמק מדוע יש לזהותו כשובר ומדוע אין לזהותו כגט. הנוסח הנכון הוא אפוא כפי שמופיע אצל ירדני (שם), וכפי שהוא אכן בטיוטת המאמר (הנמצאת ברשותי).

16 אילן, בביקורתה על טיעונם של ירדני וגרינפלד, הניחה שהמלה 'די', שעליה ביססו את טענתם, היא זו המופיעה בתחילת שורה 6 של השטר (ראה להלן). אף כך היא תרגמה את לשונם בצורה מפורשת: 'The nature of the document was decided by the reading at the beginning

השטר כולל הצהרה של האשה, שלמציין ברת יהוסף קבשן, המופנית כלפי בעלה, אלעזר בן חנניה. בין היתר מצוינת בו העובדה, שאלעזר היה בעלה של שלמציין בעבר ('די הוית בעלה מן קדמת דנן' [שורה 6]), ובצדה של עובדה זו נאמר: 'דנן' הוא לך מנה גט שבקין ותרנ'ן] ('שורות 6-7). כיצד עלינו לקרוא ולתרגם משפט זה? אם התיבה 'הוא' היא מעין אוגד, הרי שהיא מתייחסת לשטר זה גופו ובאה לתאר אותו: 'זה הוא... גט'. הואיל והאשה היא המצהירה, הרי שלכאורה עלינו להבין שהמילים 'לך מנה' פונות אל הבעל ואומרות: 'זה הוא לך ממנה גט'. קריאה כזו תביא אותנו לראות את השטר הזה גופו כגט, ולא עוד אלא כגט שנתנה אשה לבעלה, כדעתו של מיליק.

ואולם, אילו זו היתה כוונת המשפט היינו צריכים לגרוס בסוף שורה 6: 'דין' (=זה) דווקא. שחזור כזה אמנם אפשרי, אך איננו הכרחי, טוענים ירדני וגרינפלד, שהרי אפשר להציע גם השלמה אחרת: 'די', למשל (=אשר). על פי השלמה זו אי אפשר יהיה לקרוא את המלה 'הוא' כאוגד ולהבין את המשפט כמתאר את השטר גופו, אלא יהיה עלינו לראות במלה 'די' פתיחה למשפט זיקה, שבו המלה 'הוא' היא פועל בזמן עבר (=היה). תרגומו של המשפט, על פי הצעה זו, הוא אפוא: 'שהיה... גט'. והואיל והמילים 'לך מנה' יכולות להיתרגם גם 'לך ממנו', הרי שאין האמור כאן מציין בהכרח נתינת גט לגבר מאשתו, אלא להפך, ייתכן שהוא מציין את העובדה שהגבר נתן (בעבר) גט לאשתו.¹⁷

נכון, הקריאה 'די' בסוף שורה 6 כל כולה אינה אלא הצעת שחזור של המהדירים ותו לא, ואפשר בהחלט להשלים גם 'דין' ולקרוא את המשפט בדרכו של מיליק. אבל גם ההשלמה 'דין', אחרי ככלות הכל, איננה מחויבת, ואינה אלא הצעת שחזור. טיעונם של ירדני וגרינפלד לא בא אפוא לבסס את זיהוי השטר כשובר של כתובה, אלא בעיקר לשלול את ההכרח שבהצעתו של מיליק. מעתה, כך טוענים ירדני וגרינפלד, אין שטר זה יכול לשמש ראיה חד משמעית לקיומו של נוהג, שלפיו יכולות היו נשים לגרש את בעליהן, שהרי ניתן לקרוא אותו גם בדרך אחרת.

על אף המחלוקת בין ירדני וגרינפלד לבין מיליק על שחזורו של החסר בסוף שורה 6 ועל תרגומו של המשפט 'דין' (או: דנן]) הוא לך מנה גט שבקין ותרנ'ן] (וכתוצאה מכך – על המסקנה שיש להסיק ממנו, אם הגט ניתן לאשה מבעלה, או שמא לגבר מאשתו), משותפת להם ההבנה, שהאות ה"א הסופית במלה 'מנה' מציינת גוף שלישי. לפיכך כפויים אנו להניח, שהמשפט שבו מצויה מלה זו – 'דין' הוא לך מנה גט שבקין ותרנ'ן] – איננו

of line 6' (ההדגשה שלי), אף שבמקור לא נאמר כלל שהכוונה היא למלה 'די' שבתחילת השורה. בשל הבנה זו יכולה היתה אילן לטעון, שהשוואה של השטר ללשונו של הגט ממצדה (ראה: נוה [לעיל, הערה 10], שם), שגם בו מופיעה המלה 'די' במיקום דומה, מורה שטיעונם של ירדני וגרינפלד איננו משכנע. ראה: אילן [לעיל, הערה 6], עמ' 198. ואולם, כפי שאבהיר להלן, כוונת המהדירים היא למלה 'די' שבסוף שורה 6 של השטר. יש בה בעובדה זו כדי לשמוט את הקרקע מתחת טענתה של אילן, ובד בבד להצביע על הקושי הרב בהבנת טיעונם התמציתי של המהדירים. 17 כבר העמיד מ"ע פרידמן [לעיל, הערה 24], עמ' 319, הערה 26, על כך שהמילים 'לך מנה' יכולות להיקרא בשתי צורות – 'לך ממנה', או 'לך ממנו', ולפי השנייה בטלה האפשרות שנוכר כאן גט שנתנה אשה לבעלה. על מראה מקום זה אני חב תודה לידידי חנן אשל.

חלק מהצהרתה של האשה, שלמצין, ולא מפיה הוא יצא. אילו כך היה, הרי הדברים אמורים היו להיכתב בגוף ראשון: 'מנ' (=ממני). כיצא בו כאשר למלה 'בעלה' במשפט הקודם: 'די הוית בעלה מן קדמת דנא'; מאחר שהאות ה'א במלה זו, כפשוטה, מציינת כינוי שייכות, ויש לתרגם את המשפט כאומר 'שהיית בעלה מלפני זה', על כורחינו אין משפט זה חלק מהצהרתה של האשה, אלא אחר אמרו.¹⁸

קריאת השטר מעוררת אפוא קושי, הן בדרכו של מיליק והן בדרכם של ירדני וגרינפלד. לשיטתם של ירדני וגרינפלד, המשפט 'ד[י] הוא לך מנה גט שבקין ותרין[י] מופנה אל האשה, והשטר כולו כולל את הצהרתה שלה דווקא: 'לא איתי [לי] אנה שלמצין... עמך אנת אלעזר בר חנני[ה] (שורות 3-6), במשפט הפתיחה, ו[מ]לת מדעה [ל]א[א] איתי לי עמך אנת[א] אלעזר על צבת כל מדעם' (שורות 8-9), בהמשך הדברים. ואילו לשיטתו של מיליק, המשפט 'ד[י] הוא לך מנה גט' מופנה אמנם אל הגבר, אך השימוש בצורת הנסתר (מנה' [=ממנה]) מחייב להניח, שמקור הדברים איננו בדבריה של האשה המצהירה (שאלו כך היו פני הדברים, היינו מצפים לשימוש בגוף ראשון: 'ממני'), אלא בדברי מישהו אחר – ככל הנראה הסופר.

הן קריאתו של מיליק, הן קריאתם של המהדירים, מציגה אפוא בפנינו שטר, שבו התערב הסופר באמצע הצהרת האשה, ופנה הן אל הבעל ('די הוית בעלה מן קדמן דנן' [שורה 6] [=שהיית בעלה מלפני זה]) והן אל האשה ('ד[י] הוא לך מנה גט' וכו' [שורות 6-7] [=שהיה לך ממנו גט' וכו']). לשונות אלה משקפות לדעת המהדירים את הסיטואציה הריאלית שבה נכתב השטר, דהיינו: הן האשה והן הבעל ישבו בפני הסופר, והוא פנה לשניהם בעת הצורך ותיעד את פנייתו בגוף השטר. מאחר שתופעה מעין זו איננה מוכרת משטרות אחרים שנמצאו במדבר יהודה, ברור שהסבר זה איננו נוח ויכול לעורר התנגדות.

ואכן, טל אילן מזה, וכותן וקימרון מזה, ערערו על הצעתם של המהדירים. למרות ההבדלים ביניהם בדרך טיפולם בשטר ובפירושו, מוסכמת עליהם הטענה, כי אין להניח שבשטר יש מעבר מהצהרתה של האשה לדברים שהביע הסופר. לשם כך עליהם לתרגם את הצורות 'בעלה' (שורה 6) ו'מנה' (שורה 7) בגוף ראשון: 'בעלי', 'ממני', ולא בגוף שלישי ('ממנה' [כדעתו של מיליק], או 'ממני' [כדעתם של ירדני וגרינפלד]), כפי שנראה במבט ראשון.

אילן איננה מביאה כל ראיה לתרגום המוצע על ידה.¹⁹ כותן וקימרון מבססים את הצעתם הן על הצורות הלשוניות בשטר הנדון גופו והן על תיעוד אחר. על הצורות הלשוניות בשטר גופו כיצד? בשורות 9-10 אנו קוראים: 'וקים עלה אנה שלמצין' וכו'. כאן אין אפשרות

18 המשפט המקביל בגט ממצהד (לעיל, הערה 8), שבו מנוסחים הדברים בגוף ראשון – 'די הוית אנת' 'מקדמת דנא' – יש בו כדי להבליט נקודה זו.

19 אילן (לעיל, הערה 6), עמ' 199, הערה 17, מתלבטת באשר לתפקידה של הה'א הסופית במלה 'בעלה' (בשורה 6), אם ככינוי שייכות (=הבעל שלה), או כידוע בלבד (=הבעל). לאור הדרך שבה תרגמה את המלה 'מנה' בגוף ראשון (במקום בגוף שלישי, כמצופה), מפתיע שלא העלתה הצעה דומה לתרגם גם את המלה 'בעלה' בגוף ראשון: 'שהיית בעלי'. קריאה כזו היתה תואמת את פירושה לשטר באופן טוב יותר.

להתייחס לה"א הסופית במלה 'עלה' ככינוי רומזו לגוף שלישי (=עליה). המובע בפיו של הסופר, שהרי המשך המשפט – 'אנה שלמצי' – מנוסח בגוף ראשון ומלמד שהאשה היא הדוברת. עובדה זו נותנת מקום למחשבה, שהסופר כתב לעתים ה"א סופית במקום יו"ד. השערה זו מתאמת לאור הדרך שבה כתב הסופר את שם היישוב 'עין גדי' בשורה 5: 'עינגדה', בה"א סופית, במקום הצורה הרווחת בשטרות שנמצאו במדבר יהודה: 'עין גדי', ביו"ד סופית דווקא.²⁰

דומה כי די בשתי ראיות אלה כדי להוכיח, שהסופר השתמש לעתים בה"א סופית במקום שבו היינו מצפים לאות יו"ד.²¹ לפיכך, טוענים כותן וקמרון (ולדעתי בצדק), רשאים אנו להניח שגם את המילים 'בעלה' (בשורה 6) ו'מנה' (בשורה 7) יש לקרוא באופן דומה, ולפרש שהה"א הסופית מייצגת בהן גוף ראשון, כאילו נכתבו ביו"ד סופית: 'בעלי' ו'מני' (=ממני). על פי הנחה זו מתרגמים כותן וקמרון את השטר: 'אני שלמצי'... עמך, אתה, אלעזר בן חנניה מעין גדי, שהיית בעלי מלפני זה, [ו]שהיה לך ממני גט' וכו'. בעקבות תרגום זה הם

20 הצעה זו הועלתה באופן בלתי תלוי גם במאמרי (לעיל, הערה 6), עמ' 198. ואולם, אני ביססתי אותה אך ורק על הצורות הלשוניות בשטר גופר, ואילו כותן וקמרון הציעו דוגמאות גם ממקורות אחרים. על הראיות המובאות במאמרם ניתן להוסיף את החילוף יוסה/יוסי הרווח בכתבי היד המהימנים של ספרות חז"ל. ראה: י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תשכ"ד,² עמ' 1267–1268; ג' הנמן, 'למסורת הכתיב של כ"י הספרא המנוקד (כ"י רומי 66)', ספר חנוך ילון, בעריכת מ"צ קדרי ואחרים, רמת-גן תשל"ד, עמ' 88 (=קובץ מחקרים בלשון חז"ל, ב, בעריכת מ' בראשר, ירושלים תש"ם, עמ' 19).

21 כותן וקמרון (לעיל, הערה 7), עמ' 110–111, מבקשים לקשור את עניין הכתיב בה"א סופית עם מתקן שחל לדעתם בהגייתה של תנועת i לתנועת e. בהתאם לדרך הצגה זו של הדברים, שם המקום 'עין גדי' בוטא בלשונו של הסופר בתנועת e סופית (Eingedde), ולא בתנועת i (Eingeddi). כביסוס להצעה זו מציינים כותן וקמרון (שם, עמ' 110, הערה 12), שבפפירוס ידן 19 מצויה צורה גנטיבית של השם עין גדי הכתובה ביוונית Ένγαδής (ראה: N. Lewis, *The Documents from the Bar Kokhba Period in the Cave of Letters: Greek Papyri*, Jerusalem 1989, p. 84, l. 12). המשקפת לדעתם צורה נומינטיבית בתנועת e סופית. בהקשר זה יש לציין את הצורה Ένγαδά, בתנועת a סופית, המצויה בחיבורי הגיאוגרפי של קלאודיוס פטולומאיוס, מן המחצית השנייה של המאה ה' לסה"נ. ראה: C.F.A. Nobbe (ed.), *Claudii Ptolemaei Geographia*, Leipzig 1843–1845 (reprint: Hildesheim 1966), II, V:16:8, p. 67. 'תיאור ארץ-ישראל ב"גיאוגרפיה" של קלאודיוס פטולומאיוס', בראילן, יח"ט [תשמ"א], עמ' 270–286). נתון זה מעורר למחשבה, שמא גם בשטר שלפנינו הה"א הסופית במלה 'עינגדה' צריכה להיקרא בתנועת a. על פי זה נוכל להבין את הכתיב 'בעלה' בשורה 6; הואיל והיתה קיימת (לעתים) זהות בין דרך המבטא של תנועת i סופית לדרך המבטא של תנועת a סופית, יכול היה כתיב אחד לשמש לציון שתיים. השערה זו תוכל להסביר ביתר נוחות גם את הכתיב 'עלה' בשורה 9, כי המרחק הפונטי בין הדיפטונג ay לתנועת a סופית קצר למדי ומתקבל על הדעת הרבה יותר מאשר לתנועת e סופית (ראה הדוגמאות המובאות אצל ש"י פרידמן, 'לאגדה ההיסטורית בתלמוד הבבלי', ספר הזיכרון לרבי שאול ליברמן, בעריכת ש"י פרידמן, ניו-יורק-ירושלים תשנ"ג, עמ' 149, הערה 184). ובאמת, הסימוכין הלשוניים המוצעים על ידם ממקורות ספורים אחרים הם למעט e < i דווקא, ואילו הטענה שגם הדיפטונג ay יכול היה להיכתב בה"א סופית (דהיינו, אליבא דכותן וקמרון, שגם הוא בוטא כתנועת e ולא כדיפטונג) איננה זוכה לסימוכין כלשהם.

מסיקים, שהשטר מציין כבדרך אגב, שהאשה גירשה את בעלה, בניגוד להלכה היהודית המוכרת מן הספרות התלמודית.²²

למרות מסקנה זו אין כותן וקימרון שותפים לדעתו של מיליק ולדעתה של אילן, שהשטר גופו הוא שטר גירושין. נימוקם הוא, שבחינה כוללת של האמור בשטר איננה תומכת בראייתו כגט. ההצהרה העיקרית בשטר, המצויה הן בראשו הן בסופו, איננה הצהרת גירושין, אלא הצהרה על ויתור שמוותרת האשה, שלמציין, לבעלה לשעבר, אלעזר בן חנניה, על חובות כספיים כלשהם שלו כלפיה. הווה אומר: תוכנו הכללי של השטר הוא הדבר שעליו עלינו לתת את הדעת בבואנו לדון בשאלת טיבו ומהותו.

אף על פי שבטענה זו צודקים לדעתי כותן וקימרון, הרי הצעתם לאפיין את השטר כ'שטר ויתור' גרידא מעוררת תחושת אי נוחות. בזהו השטר כ'שטר ויתור' אין הסבר מלא לתוכנו, ואין הוא מביא בחשבון את ציון העובדה הנזכרת בו, שאלעזר היה בעלה של שלמציין, ואת עובדת נתינתו של גט בעבר. אליבא דידם של כותן וקימרון, לשם מה היה צורך לציין עובדות אלה? מה ביניהן ובין הצהרתה של שלמציין שהיא מוותרת לאלעזר על כל תביעה כספית ממנו? על שאלה זו אין בהצעתם של כותן וקימרון כל מענה.

זה הוא השיקול העיקרי העומד מאחורי ההצעה לזהות את פפירוס צאלים 13 כשובר של כתובה. גירושיה של אשה בידי בעלה גוררים תביעה כספית מצד האשה כלפי בעלה, לשלם לה את סכום הכסף שעליו התחייב כלפיה בכתובה, כפי שכתב לה בעת כינונו של קשר הנישואים ביניהם. מדוע, ובאיזו סיטואציה, יש לצפות שהאשה תצהיר על כך שאין בעלה חייב לה חוב כלשהו? הווה אומר: אם בעלה שילם לה את חובו המעוגן בכתובה.²³ השטר שבו מצהירה האשה על כך שאין בעלה חייב לה חוב כספי כלשהו בעקבות פרעון הכתובה הוא השובר שנתנה האשה לבעלה כדי שיוכל להתגונן בפני תביעה עתידית כלשהי על אי תשלום חוב זה.

22 כותן וקימרון, שם, עמ' 115. אחת הטענות שמעלים כותן וקימרון כדי לבסס את האפשרות הזאת היא אזכור זכותה של האשה לתבוע גירושין, כפי שמצוי בשטר אחר (הכתוב יוונית!) שנמצא במדבר יהודה. לדעתי, זו דווקא ראיה לסתור. אילו רשאת היתה אשה לגרש את בעלה לא היה כל צורך לציין בשטר הנישואים שלה את זכותה לתבוע גירושין, שהרי היא יכולה היתה לגרש את בעלה כאוות נפשה בכל עת. הצורך לכלול פסקה כזו בשטר נישואים מלמד, שאשה לא היתה יכולה לגרש את בעלה, ואולי אף לא לתבוע גירושין.

23 כנגד זיהוי זה טוענים כותן וקימרון: 'The fact that no sum of money is mentioned tells strongly against regarding this deed as "a receipt for a ketubba", as suggested in the preliminary publication... it is therefore inconceivable that in a receipt an amount of money should not be named' (שם, עמ' 114). לטעמי, טענה זו איננה מכרעת. בהנחה שסכומן של כתובות היה קבוע, אפשר בהחלט להעלות על הדעת את האפשרות, שלא היה כל צורך לציין בשובר את סכום הכסף ששילם הבעל לאשתו. על הנחה זו ראה: ע' שרמר, נישואים והקמת משפחה ביהדות בבל בתקופת התלמוד, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו, עמ' 174-178.

ג

ההנחה המתבקשת, שיש קשר בין העובדות השונות המצוינות בשטר, מביאה אותנו אפוא לראות בו שובר של כתובה. לפיכך אין לקבל את ההצעה, שהגט הנזכר בשטר משקף גירושין שגירשה האשה, שלמציין, את בעלה, אלעזר בן חנניה. כיצד ניישב מסקנה זו עם לשונו של השטר? ירדני וגרינפלד ביכרו כאמור את ההנחה, שהמשפט '[דני] הוא לך מנה גט' (=שהיה לך ממנו גט) נאמר בידי הסופר, שפנה בדברים אלה אל האשה, ובכך הסבירו את ייחוס הגט לגבר. הקושי בהצעתם הוא, כאמור, שבכך נוצר מבנה מוזר ובלתי רגיל של שטר: הסופר מתערב באמצע הצהרת האשה, בפנותו אל הבעל, מחד גיסא ('די הוית בעלה מן קדמת דנן'), ואל האשה, מאידך גיסא ('די הוא לך מנה גט שבקין ותרנן').

כדי להתגבר על קושי זה אני מבקש להעלות הצעה אחרת לשחזור החסר בסוף שורה 6. המהדירים שחזרו את הטקסט כאילו היה כתוב בו: '[דני]'. ואולם, לא רק היו"ד חסרה לגמרי (בשל הקרע שבסוף השורה), אלא גם קריאת האות הראשונה כדל"ת מסופקת מאוד.²⁴ אני מבקש לשקול את האפשרות לשחזר: '[אמרת]'.²⁵ על פי שחזור זה, המשפט הבא: '[אמרת] הא' לך מנה גט שבקין ותרנן], בא מפייה של האשה, שהיא הדוברת לאורך כל השטר כולו. היא מציינת את העובדה שבעלה גירש אותה ונתן לה גט, ומלשון הגט היא מצטטת.²⁷ זאת ועוד אחרת: ייתכן שגם את המלה בראש שורה 8 יש לשחזר באופן שונה מכפי שהציעו המהדירים. תחת '[מ]לת מדעה' אולי עדיף לשחזר: '[נד]לת מדעה'.²⁸ על פי שחזור מעין זה, המילים הללו הן המשך ללשון הגט שנתן הבעל לאשתו, ואותו היא מצטטת: 'היא

24 בצילום המוגדל של השטר, המצורף לפרסום אצל ירדני (לעיל, הערה 1), עמ' 54, ניתן לראות רק חלק קטן מן האות, והשוואה לאות דל"ת שבמלה הקודמת ('דנן') ושבמלה שבראש השורה ('די') מעוררת ספק רב אם אכן בשריד של האות דל"ת עסקינן; יותר נראה שהשריד הוא של האות וא"ו. עיקרה של הצעת שחזור זו העלה בפני ידידי פרץ סגל. כותן וקימרון (לעיל, הערה 7), עמ' 116, הערה 43, מציינים שהצעה דומה ('דני אמרת']) העלה בפניהם זאב ספראי. הם שוללים הצעה זו בנימוק שבכך יחרוג הכתוב מאורכה של השורה, כפי שהוא בכל שאר השורות בשטר. ואולם, עיון בצילום של השטר (ירדני, שם, עמ' 54) איננו מאשר את טענתם: אורך השורות איננו אחיד (ראה, למשל, שורה 9 ושורה 11), וקריאת האות הראשונה במלה הנדונה כוא"ו (ולא כדל"ת [ראה לעיל, בהערה הקודמת]) תקל עוד יותר על האפשרות לכלול את המלה (על פי השחזור המוצע) בתוך השורה, ללא חריגה יוצאת דופן. מכל מקום, יש להדגיש שגם קריאתם של כותן וקימרון נזקקת בהכרח לשחזור כלשהו של המלה החסרה בטקסט ('די') – שחזור אפשרי אף שהוא איננו ודאי ואיננו יוצא מגדר השערה.

26 המהדירים קראו כאן: 'הוא', והבינו מלה זו, כאמור, כפועל ('היה'). ייתכן שאפשר לקרוא מלה זו ביו"ד: 'היא', דהיינו: 'הא לך' (היו"ד משמשת כציון לתנועת e). קריאה זו עדיפה מבחינה עניינית וסגנונית לפי השחזור המוצע בזה.

27 על פי הקריאה והשחזור המוצעים, הקישור הדקדוקי בין שתי הקביעות ('די הוית בעלה מן קדמת דנא', ו'[אמרת] היא לך גט' וכו') חלק, מה שאין כן בתרגומם של כותן וקימרון. הם נאלצים להוסיף מילת קישור: 'who previously were my husband and who had (have) a deed of abandoning' and expulsion from me' (עמ' 115), שעה שבשטר עצמו, על פי קריאתם, אין מצויה וא"ו החיבור.

28 גם שחזור זה הציע לי פרץ סגל.

לך מנה גט שבקין ותרכין ד]לת מדעה'. תרגומו של משפט זה יהיה: 'זה הוא לך ממני גט העזבה וגירושין ללא טענות'.²⁹
וזהו תרגומו המלא של השטר, בהתאם לשחזור שהצעתי לעיל ובהתאם להבנתי את אופיו ומהותו:

- 1 בעשרים לסיון שנת שלוש לחרות ישראל
- 2 לשם שמעון בן כסבה נשיא ישראל
- 3³⁰ אין לי -
- 4 אני, שלמציין בת יהוסף קבשן
- 5 מעין גדי - עמך, אתה, אלעזר בר חנניה,
- 6 שהיית בעלי מלפני זה, ואמרת:
- 7 'הא לך ממני גט שבקין ותרכין]
- 8 ללא סייג'. אין לי עמך, אתה,
- 9 אלעזר, 'על חפץ כל דבר'.³¹ וקיים עלי --
- 10 אני שלמציין - כל אשר [כתוב] על השטר.
- 11 שלמציין בת יהוסף בעצמה שאלה כתב
- 12 מתת בן שמעון 'ממרא'.³²
- 13 בר שמעון עד.
- 14 . משבלה בן שמעון עד.

29 כותן וקימרון (לעיל, הערה 7), עמ' 112, הולכים בנקודה זו בכיוון אחר. הם מציעים, שאולי יש לראות במלה 'מדעה' צורה פונולוגית אלטרנטיבית ל'מדעם'. על פי הצעה זו, המשפט '[מ]לת מדעה ל[א] איתי לי עמך אנת] אלעזר על צבת כל מדעם' (שורות 8-9) הוא חזרה על האמור בשורות 3-5. לדעתי קצת קשה לקבל הצעה זו, שלפיה חוזרת האשה על אותה ההצהרה פעמיים באותו המשפט גופו, וכבר כותן וקימרון חשו בכך בעצמם (שם). ולא עוד אלא שיהיה עלינו להשיב על השאלה, מדוע כתב הסופר את אותה המלה בשתי צורות שונות באותו המשפט גופו.

30 שרידי האותיות בשורה זו אינם מצטרפים לכלל טקסט קריא. ושמא בפתיחת הצהרתה של שלמציין מצוי היה ניסוח מעין 'איתודי אלעזר', שפירושו: קיבל אלעזר הודאה (שתוכנה מפורט בשטר שלפנינו). על ניסוח זה כפתיחה להצהרה ראה: פ' סגל, 'לפירוש שטר החוב העברי מימי בר כוכבא', תרביץ, ס (תשנ"א), עמ' 113-118; נוה (לעיל, הערה 8), עמ' 87-89.

31 השארתי את תרגומן של המילים 'על צבת כל מדעם' כבתרגומם של ירדני וגרינפלד (לעיל, הערה 1), עמ' 208: "'על חפץ כל דבר'", ובמרכאות (כפי שעשו גם הם), בשל הקושי בהבנתו. וראה דבריהם בעמ' 207.

32 אף על פי שעיקר עניינו של המאמר הנוכחי הוא בזיהוי מהותו של השטר, אני מוצא מקום להעיר על תרגומם של ירדני וגרינפלד לשורות 11-12: 'שלמציין בת יהוסף לעצמה שאלה כתב (=יד). מתת ב[ן] שמעון (מ)מאמרה'. ההנחה שהלשון 'שאלה כתב' היא קיצור של הביטוי 'שאלה כתב יד' נראית סבירה מאוד. היא הוצעה למהדירים בידי חנה כותן (ראה: ירדני וגרינפלד, שם, עמ' 207, הערה 25), והיא מבוססת על קיומו של ביטוי דומה ('אשאלית כתב ידי') בכתובת תדמורית. ראה עתה: כותן וקימרון (לעיל, הערה 7), עמ' 114-115. תרגום זה רואה את האמור בשורה 11 כמשפט שלם, שהאמור אחריו בשורה 12 איננו קשור אליו מבחינה לשונית. ואכן, המהדירים מסיימים את שורה 11 בנקודה,

דומני שהתרגום מתגבר על מירב הקשיים שמציב בפנינו הטקסט.³³ מחד גיסא, הוא עולה בקנה אחד עם הצורות הלשוניות המתועדות בשטר הזה גופו (סיומת ה"א הבאה לציין גוף ראשון). מאידך גיסא, הוא מעניק מובן מלא וקישור סביר לכל מרכיביו (הצהרת האשה על כך שאין לה כל תביעה כספית כלפי בעלה לשעבר, וציון העובדה שנתקיים ביניהם הליך של גירושין).

יתרוננו של התרגום המוצע כאן (ושל הפירוש שאותו הוא משקף) הוא בכך, שעל פיו נחסכת מאתנו הבעייתיות ההיסטורית שבפניה היינו ניצבים, אילו הנחנו שהשטר מציין שהאשה היא שגירשה את בעלה, בניגוד לכל הידוע לנו ממקורותינו העתיקים על דיני הגירושין היהודיים באותה העת.³⁴ כפי שהדגשתי לעיל, 'אין שיקול זה לבדו יכול לגרום לנו לסרב לשמוע את מה שיש לטקסט להשמיע, ואם לשונו של הטקסט חד משמעית עלינו לקבל את העדות העולה ממנו ולא לדבוק בעמדותינו הקיימות'. ואולם, במקרה דנן ספק רב אם לשונו של הטקסט חד משמעית. הקריאה שהציעו כותן וקימרון איננה הקריאה היחידה האפשרית, וניתן לקרוא את השטר גם בדרכים אחרות.³⁵ עובדה זו שומטת את הקרקע מתחת לניסיון

לציין סוף משפט. ואולם, תרגומם למלה 'ממרא' בשורה 12 – '(מ)מאמרה' – קשה, מפני שלפיו חסר במשפט נשוא פועלי, ועל כורחנו נאלץ להבינו כאילו נאמר בו ש'מתת ב'ן] שמעון [כתב את השטר הזה מ]מאמרה' (כלומר: על פי הוראתה [של שלמציין]). קושי דומה קיים גם בתרגומם של כותן וקימרון: הם נאלצים להוסיף מילים למשפט (She is borrowing the writing of Matat son of) 'Shimeon [who wrote] what she said'; ההדגשה שלי), כדי להתגבר על הקושי שיש בהעדר נשוא פועלי במשפט וכדי לקשור בין המלה 'ממרא' למשפט שבסופו היא באה. שמא יש להבין את המלה 'ממרא' בסוף שורה 12 ככינוי? על פי הבנה זו נוכל לקשור את שורה 12 לשורה שלפניה, ולראותה כמציגה את שמו של הסופר, שאת כתב ידו שאלה שלמציין: 'מתת ב'ן] שמעון', המכונה 'ממרא'. אני מקווה לשוב לעניין זה בהזדמנות אחרת.

33 אמנם נקודות אחדות עדיין נותרות קשות ומסופקות. ראה לעיל, הערות 28, 29.

34 העובדה שהשטר יוצא דופן ונוגד את ההלכה היהודית הידועה והמקובלת (על פי הפירוש המייחס את הצהרת הגירושין לאשה) הביאה את שווייצר, בוויכוחו עם ברוטן, להעלות את האפשרות שהשטר משקף את עולמם של 'יהודי שוליים'. ראה: E. Schweizer, 'Scheidungsrecht der jüdischen: Frau?', *Evangelische Theologie*, XLII (1982), p. 296. כנגד טענה זו מבקשים כותן וקימרון (לעיל, הערה 7), עמ' 118, להדגיש, שלאור לשון הפתיחה של השטר, המשתמשת במניין השנים 'לחרות ישראל', ו'לשם שמעון] בר כסבה נ]ש'א ישראל', קשה להסכים להצעתו של שווייצר. בכך לדעתי הצדק עמם, אלא שמשמעותה המלאה של העובדה שאותה הדגישו מובילה דווקא למסקנה שונה ממסקנתם. אחרי ככלות הכל שמירת ההלכה בקרב אנשי בר'כוכבא היא דבר ידוע (ראה: א' אופנהיימר, 'בר כוכבא ושמירת מצוות', מרד בר'כוכבא – מחקרים חדשים, בעריכת א' אופנהיימר וא' רפפורט, ירושלים תשמ"ד, עמ' 140–146). זאת ועוד, הקשר בין תנועת המרד והעומד בראשה לבין אחדות מן הדמויות המרכזיות של עולם החכמים (ורבי עקיבה בראשם) הוא עובדה שאין עליה מערער. ראה: מ' מור, מרד בר'כוכבא – עוצמתו והיקפו, ירושלים תשנ"ב, עמ' 218–223. דווקא לאור הערתם (הנכונה כשלעצמה) של כותן וקימרון קשה אפוא מאוד להעלות על הדעת שבשטר הנדון משתקפת הלכה שונה באופן כה יסודי מן ההלכה הרבנית המוכרת.

35 נכון שבכל אחת מן ההצעות כרוך קושי מסוים, אך אין בקשיים אלה להכריחנו לקבל את קריאתם של כותן וקימרון. בעקבות הצגת תרגומם ללשון השטר הם קובעים: 'This reading of the document leaves no doubt that it was Shlamzion, the wife, who gave her husband, Eleazar son

להוכיח מן השטר הזה נוהג העומד בסתירה לכל הידוע לנו על הנוהג וההלכה היהודיים בתקופת הבית השני, המשנה והתלמוד. הניסיון לטעון שלנשים יהודיות בעת העתיקה עמדה האפשרות לגרש את בעליהן יצטרך להמתין אפוא למקורות אחרים.

of Hananiah, a writ of divorce' (עמ' 115). ואולם, לאמיתו של דבר אין בקביעה זו (המנוסחת על ידם כמסקנה הנובעת מן התרגום) כדי לבסס את קריאתם. ברור שתרגומם משקף את הבנתם שהאשה נתנה את הגט; השאלה היא, מה מחייב לקרוא כך את לשון השטר והאם קריאה זו מוכחת. הטענה העקרונית שמפנים כותן וקימרון כלפי קריאתם של ירדני וגרינפלד, שלפיה מוצג בפנינו שטר שהמבנה שלו עומד בניגוד לכל הידוע לנו עד כה, יכולה להיות מופנית בדיוק באותו האופן כלפי הצעתם שלהם עצמם. גם הם מציעים קריאה, שלפיה מן השטר עולה שאשה גירשה את בעלה, דבר שאיננו מוכר מכל מקור אחר ועומד בניגוד לכל הידוע לנו עד כה. יש אפוא עניין בעובדה שגרינפלד, שהיה בלשן בעיסוקו וקרוב אצל ההלכה היהודית (וירדני עמו), היה מוכן 'להקריב' את 'תורת התעודות' ואת האספקט הדיפלומטי כדי להישאר נאמן למובנה הפשוט של הצורה הלשונית ('מנה'–ממנו), ולמידע העולה מעדותו של יוספוס ומן המקורות הרבניים בני הזמן. ואילו כותן, העוסקת הרבה בפפירולוגיה (וקימרון עמה), מוכנה היתה 'להקריב' את המובן הלשוני הפשוט ואת האספקט ההלכתי כדי להישאר נאמנה למבנה המצופה והרגיל של שטרות בני הזמן המוכרים לנו.